

ІСТОРІЯ

УДК 303.446.4

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/22.166837>**Марія ВОРОНОВА,**

0000-0002-1304-8244,

аспірант кафедри історії

Національного університету «Острозька академія»

(Острог, Україна) voronova.m@online.ua

РЕЦЕНЗІЙНИЙ ЖАНР У ТВОРЧОСТІ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

У статті здійснено дослідження рецензій та відгуків як форм наукового дослідження у творчості Омеляна Прицака. Тема висвітлена на основі опрацювання матеріалів, а саме відгуків та рецензій авторства О. Прицака з особистого архіву вченого. Метою статті є комплексне дослідження та аналіз творчості історика в обраному жанрі. Результат дослідження показує надзвичайно плідну роботу О. Прицака в галузі написання рецензій та відгуків на наукові твори, основна частина яких зі сходознавчої тематики. Найбільший відсоток серед них становлять відгуки на дисертаційні дослідження.

Ключові слова: Омелян Прицак, рецензія, відгук, орієнталістика, дисертація, наукове дослідження.

Mariia VORONOVA,

0000-0002-1304-8244,

Graduate Student

of the National University of Ostroh Academy

(Ostroh, Ukraine) voronova.m@online.ua

REVIEWS IN THE WORKS OF OMELYAN PRITSAK

The article is devoted to the study of the reviews and responses as a forms of scientific research in the works of Omelyan Pritsak. The topic is highlighted on the basis of materials processing, namely reviews and responses of authorship of O. Pritsak from the personal archive of the scientist. The purpose of the article is a comprehensive study and analysis of the work of the historian in the chosen genre. The result of the research shows the extremely fruitful work of O. Pritsak in the field of writing reviews and responses on scientific works, most of which are from the Oriental studies. The greatest percentage among them is the feedback to the dissertation research.

Reviews and responses occupy a prominent place among scientific and historical works, in particular, it is one of the most active types of publications. At the same time, due to a certain functional purpose and targeted orientation, they have a tremendous ability to transform. The author of a review or response presents his own critical analysis and evaluation of scientific works with a summary of their content. Therefore, one can safely call these types of works a form of scientific research. Reviews also play an important information function. In the works of O. Pritsak this kind of scientific work is also present.

There are no special studies devoted to the topic of the article. The main article is based directly on the use of source material, namely reviews and responses of O. Pritsak from the personal archive of a historian stored at the National University of Kyiv-Mohyliyan Academy. Certain information on the chosen topic is contained in the scientific publications of Y. Kochubei, O. Luchuk, A. Felonyuk. In the publication of O. Yas 'we find the theoretical foundations of the functioning of reviews in the scientific work of historians.

The purpose of the article is a comprehensive study of reviews and responses of the authorship of O. Pritsak as a form of scientific research using the following methods: chronological, comparative, analysis and synthesis.

Key words: Omelyan Pritsak, review, response, Oriental studies, dissertation, scientific research.

Постановка проблеми. Рецензії та відгуки посідають чільне місце серед науково-історичних творів, зокрема є одним із найоперативніших видів публікацій. Водночас у зв'язку з певним функціональним призначенням та адресною спрямованістю вони вирізняються величезною здатністю до трансформації. Автор рецензії чи відгуку подає власний критичний аналіз та оцінку наукових праць зі стислим викладом їх змісту. Тому можна

сміливо називати ці види творів формами наукового дослідження. Рецензії також відіграють важливу інформаційну функцію. У творчості О. Прицака також присутній цей вид наукового твору.

Аналіз досліджень. Спеціальні дослідження, присвячені темі статті, відсутні. Стаття побудована на використанні джерельного матеріалу, а саме рецензій та відгуків О. Прицака з особистого архіву історика, що зберігається в Національному

університеті «Києво-Могилянська академія». В публікації О. Яся знаходимо теоретичні засади функціонування рецензій у науковій творчості істориків (Ясь, 2007).

Мета статті – дослідження рецензій та відгуків авторства О. Пріцака як форм наукового дослідження із застосуванням таких методів: хронологічного, порівняльного, аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу. Рецензії посідають чільне місце серед науково-історичних творів, зокрема належать до одного із найоперативніших видів публікацій. Водночас вони вирізняються величезною здатністю до трансформації, зумовленої певним функціональним призначенням та адресною спрямованістю.

Зазвичай під рецензією розуміють критичний аналіз та оцінку наукових праць та художніх творів зі стислим викладом їх змісту. Таке визначення відображає домінування критично-оцінювальної функції цього виду наукового твору. Проте не менш важлива інформаційна функція рецензії, яка, власне, й спричинила її швидке поширення (Ясь, 2007: 97).

З плином часу рецензії стали однією з найоперативніших форм реагування дослідника на появу нових студій, у тому числі на підходи, ідеї, концепції та фактографічний матеріал, представлений у цих виданнях, зокрема, на актуальні проблеми та явища тогочасного наукового, культурно-освітнього та суспільно-політичного життя (Ясь, 2007: 98).

У творчості О. Пріцака також присутній цей вид наукового твору. На основі аналізу відомостей з наявних опублікованих бібліографій, матеріалів з особистого архіву вченого, що зберігаються у Національному університеті «Києво-Могилянська академія», можемо встановити приблизну кількість творів рецензійного жанру, написаних істориком протягом 1938–початку 2000-х років, що становить більше 500 творів. Дослідження бібліографічних списків творчості О. Пріцака показало, що більшість з цих творів були опубліковані в наукових періодичних виданнях. За обсягом в основному це були короткі замітки та огляди. Щодо тематики, то можна зазначити, що більшість рецензій написана на твори сходинкової тематики, причому більше філологічного спрямування. Це можна пояснити тим, що О. Пріцак завжди застосовував міждисциплінарний підхід до вивчення історії Сходу, більшою мірою крізь призму аналізу писемних джерел, застосовуючи, зокрема, надбання лінгвістики.

Дані, що містяться в бібліографічних списках, можна упорядкувати за кластерами. В основу

типології була покладена тематика рецензійних творів та їх вид. Отже, тексти вказаного жанру, написані О. Пріцаком, можна поділити на такі кластери: 1) за тематикою рецензії/огляди/відгуки на твори з: історії України доби Середньовіччя; історії України доби козаччини; історії кочових народів Азії; східного мовознавства; загальної лінгвістики; політичної та культурної історії; 2) за видами: рецензії; відгуки; огляди. Додатково всі твори вказаного жанру можна поділити на опубліковані та неопубліковані.

В основу нашого аналізу було покладено використання творів рецензійного жанру О. Пріцака, які зберігаються в особистому архіві історика в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Якщо коротко їх охарактеризувати, застосовуючи виведену нами вище класифікацію, то ці твори за видами є рецензіями та відгуками, тематика яких укладається у визначені нами кластери. Щодо відгуків, то вони були написані О. Пріцаком на дисертаційні дослідження як офіційного опонента або наукового керівника. Також зазначимо, що ці тексти у більшості являють собою рукописи.

До початку аналізу творчості О. Пріцака в рецензійному жанрі відзначимо ще один факт, який знаходимо у спогадах історика, що свідчить про його зацікавлення в написанні подібних творів ще з юнацтва. Так, він згадував, що в роки навчання в Тернопільській гімназії в рамках відвідування наукового семінару професора А. Шельонговського потрібно було підготувати оцінку на дисертацію О. Клайнпетер. Тема дисертації була присвячена зв'язкам гетьмана Івана Мазепи із королем Станіславом Лещинським та Карлом XII. Читаючи її, О. Пріцак дійшов висновку, що вона була дуже якісна. Він відзначив підбір джерел, обдуманий метод та інтелігентно поданий аналіз сюжетів. Як пізніше згадував історик, на цьому тексті він сам вчився історичного ремесла та робив перші кроки у самостійних дослідженнях (Пріцак, 1991: 67–68).

Загалом для творів рецензійного жанру О. Пріцака характерним є розгляд та деталізація певного фактографічного матеріалу, зосередження уваги на основних ідеях текстів та їхніх методологічних засадах. А в деяких із проаналізованих нами рецензій він взагалі ухилився від розгляду конкретного рецензованого видання, зосередившись на викладенні своїх власних роздумів.

Прикладом такого відступу є рецензія О. Пріцака, написана у 1960-х роках, на працю І. Лисяка-Рудницького «Україна між Сходом і Заходом». Ця праця І. Лисяка-Рудницького з'явилася в кон-

тексті перебігу тривалої дискусії українських істориків ХХ ст. щодо питання цивілізаційної належності України. Згадана дискусія точилася протягом майже ста років – від міжвоєнного періоду до сучасності. В її основі лежала теза про те, що геополітичне розташування країни змушувало українську націю боротися зі східним та західним натисками. Перші елементи такої інтерпретації проблеми були висловлені вже у праці М. Грушевського «Історія України-Руси», але сама формула «Україна між Сходом і Заходом» була безпосередньо висунута наступним поколінням істориків уже в 20-х роках ХХ століття. Одним з творців цієї формули був В. Липинський, новизна підходу якого полягала не в самій констатації впливу Сходу і Заходу в минулому України, але передусім у тезі про творчу взаємодію в її сучасній культурі впливів, що походять від них, з метою побудови фундаменту для спільної для всіх мешканців національної ідентичності. У полемізі з В. Липинським поставали альтернативні концепції щодо вирішення цієї проблеми С. Рудницького, С. Томашівського, Б. Крупницького, І. Лисяка-Рудницького, О. Пріцака, І. Шевченка, Н. Яковенко, О. Толочка.

Якщо коротко охарактеризувати ідеї І. Лисяка-Рудницького із вказаної проблематики, можна виділити дві ключові ідеї, які він висловив у вищенаведеній рецензованій О. Пріцаком праці. Перша ідея полягала в тому, що на історію України впливали два «Сходи» – візантійський та євразійський, а друга в тому, що в часи існування Русі мало місце співіснування в суспільному житті елементів православної і латинської культур. Він вважав, що загроза з боку євразійських кочовиків призводила до уповільнення розвитку країни та спричиняла постання сильної оборонної реакції і, як наслідок, на його думку, євразійський елемент мав зовнішній вплив, втім ніколи не став складовою частиною українського національного типу. Погляди О. Пріцака на цю проблематику були прямо протилежні, що, власне, він і обґрунтовував у своїй рецензії на працю І. Лисяка-Рудницького. Він стверджував, що на території України до середини ХVI ст. домінувала візантійська культурна традиція, натомість впливи Заходу були слабшими і лише після 1569 року спричинили появу глибших змін у соціальній структурі та правовій системі. Рецензія О. Пріцака, зрештою, виявилася більш схожою на історичне есе. Він зазначив, що безперечною заслугою статті І. Лисяка-Рудницького є відчуття її автором потреби у використанні спеціальних методологічних прийомів для вивчення минулого України (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 386: 1).

Водночас О. Пріцак висловив свою незгоду з трактуванням І. Лисяком-Рудницьким деяких термінів, зокрема терміна «неісторична» нація. Основоположником терміна «неісторична» нація вважають філософа Г. Ф. Гегеля, який у своїй праці «Філософія історії» здійснив спробу типології націй на «історичні» та «неісторичні». На його переконання, нації, які не мали своєї держави, не мають й історії, а тому є «неісторичними», натомість так звані державні нації є «історичними». Своєю чергою І. Лисяк-Рудницький вважав ідеї філософа корисними і продуктивними і вживав термін «неісторична» нація стосовно населення України ХІХ ст. Водночас, на думку О. Пріцака, цей термін був не цілком відповідним. Він стверджував, що не «неісторичність», а вимушена неповнота державної концепції у гетьманській автономній державі після падіння І. Мазепи визначила характер українського національного руху в ХІХ столітті (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 386: 7).

Отже, такий вищенаведений підхід О. Пріцака до написання рецензій виявляє одну із загальних характерних рис творів вказаного жанру, а саме здатність до формозміни та трансформації структури.

Виходячи з проаналізованих нами рецензій/відгуків О. Пріцака, можемо зазначити, що часто він схилився не лише до критики твору, але до його реферування. Прикладом можна навести відгук офіційного опонента, написаний О. Пріцаком у 1992 р. на дисертацію В. Потульницького «Концепції державності в українській зарубіжній історико-політологічній науці (1918–1939)». У своєму відгуку він дав короткий огляд структури роботи, характеризуючи змістове наповнення кожного її структурного елемента (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 375). Подібний відхід у бік реферування помітний у відгуку О. Пріцака на кандидатську дисертацію Т. Сидорчук «Культурне життя української еміграції в Австрії (1919–1925)» (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 378).

Дещо в схожій манері був написаний у 1996 р. О. Пріцаком відгук на кандидатську дисертацію Я. Федорука «Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.». О. Пріцак, даючи оцінку цій науковій праці, з одного боку, погодився з думкою її автора, що таке вузько хронологічне дослідження дає змогу ґрунтовно досліджувати події, звертаючи увагу навіть на деякі дрібні, але важливі факти, котрі часто випадали з поля зору істориків, а з іншого, вважав, що цей метод обмежує перспективу як автора, так і

читача, адже перспектива є основою історичної візії минулого, зокрема, у всесвітній історії. Окрім того, О. Пріцак дав поради щодо наукових праць, які б варто було використати Я. Федоруку для написання дисертації (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 380: 1–2). Охарактеризувавши структуру дисертації, що поділяється на вступ, три розділи, з яких перші два присвячені першій половині 1654 року, а третій – другій половині того року, висновки, О. Пріцак зауважив, що авторові дисертації слід було дати в якомусь із підрозділів характеристику того, що являло собою на той час Кримське ханство (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 380: 2).

Подальший текст відгуку присвячений стислому огляду кожного структурного елемента дисертації в частині її змістового наповнення. Наприклад, О. Пріцак зазначив, що вихідною точкою для початку свого дослідження автор обрав мирний договір, укладений між королем Яном II Казиміром та ханом Іслам Гіреєм III під Жванцем у грудні 1653 року. Цей договір був усним, без усталеної писаної форми, тому не розв'язував основних питань трикутника Річ Посполита – Гетьманщина – Кримське Ханство (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 380: 3).

Даючи оцінку другому розділу дисертації Я. Федорука, що мав назву «Ставлення Османської імперії та її васалів у придунайських країнах до подій у Східній Європі (зима–літо 1654 р.)», О. Пріцак зауважив, що образ тих складних відносин вийшов би чіткішим, якби дисертант коротко охарактеризував, що собою являла Османська імперія, куди були спрямовані її основні політичні та мілітаристські цілі (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 380: 4).

Також у своєму відгуку О. Пріцак дав оцінку третьому розділу дисертації «Міжкоролів'я у Криму після смерті Іслам Гірея III і становище нового хана (липень–грудень 1654 р.)», в якому Я. Федорук простежив нову ситуацію, викликану смертю Іслам Гірея III в часи міжкоролів'я, та становищем нового хана Мехмед Гірея IV (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 380: 7). Загалом, у тексті відгуку присутня не лише оцінка дисертації Я. Федорука, але і власні думки О. Пріцака з приводу обраної теми і подекуди реферування деяких її частин.

Переказ змісту тексту рецензованого твору у самій рецензії є доволі поширеним явищем. Не можна сказати, що такий підхід несе в собі лише негативне навантаження, є тут і позитивний момент, який полягає у високому інформаційному потенціалі таких фрагментів тексту для потенційних читачів. Окрім того, це може бути викликано

тим, що існує відносно уявлення про стандарти структури творів рецензійного жанру. Зазвичай вони починаються зі вступу, далі наводяться відомості про автора та його роботу, потім наводиться коротка характеристика рецензованого твору, яка часто і відводить рецензента у бік реферування, а не оцінювання праці. Проте для рецензійних творів О. Пріцака характерними є різні варіанти побудови текстів: і як інформаційний огляд, і як критична замітка.

Як зазначив О. Ясь, дослідження рецензійних нотаток дає можливість простежити авторську реакцію на певні наукові та суспільно-політичні питання, фіксують коло наукових зацікавлень ученого, виявляють індивідуальні риси його стилю мислення, допомагають здійснити докладнішу реконструкцію поглядів, уточнити і повніше окреслити коло підходів до розробки певних проблем, а часом віднайти несподівані й оригінальні повороти думки (Ясь: 2007: 102).

Якщо поглянути на тематику наукових досліджень, що стали об'єктами рецензій/оглядів/відгуків О. Пріцака, можна чітко окреслити коло його фахових зацікавлень – орієнталістичні студії. При чому це не лише історія, але й лінгвістика.

Зокрема, він написав відгук на кандидатську дисертацію П. Ходжабекова «Государственно-правовые институты на территории Каракалпакистана во второй половине XIX – начале XX веков». О. Пріцак підкреслив, що дисертантом отримані такі головні результати, які визначають наукову новизну дослідження: він уперше розглянув систему управління однієї області Туркестанського генерал-губернаторства протягом усього періоду її існування (1878–1917 рр.); дослідив джерела права та зробив аналіз еволюції правових інститутів на території Каракалпакистану; об'єктивно представив туркестанську версію мусульманського права; проаналізував правові звичаї кочового населення Туркестану (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 381: 2).

У 1993 р. О. Пріцак написав відгук на кандидатську дисертацію Т. Приходько на тему: «Розвиток мусульманської коментаторської традиції (X–XV століття)». Він звернув увагу на складність обраної дисертанткою теми дослідження. О. Пріцак підкреслив, що протягом останніх десятиліть, що передували написанню дисертації, у західній науці з'явилося чимало фахових монографій і студій, присвячених поясненню Корану (в науковій термінології вживається визначення «тафсір»), а Т. Приходько обрала для дослідження дані коментарів Корану про події Судного дня. Аналізуючи методологію, яку для опрацювання

цієї теми використала автор, О. Прицак зазначив, що було використано комплекс методів, що спиралися на тогочасні досягнення історичних, релігійнознавчих та філологічних наук. О. Прицак порадив Т. Приходько створити власну відповідну термінологію (Наукова бібліотека НАУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 376: 1).

З точки зору своїх зацікавлень сходознавчими студіями написав О. Прицак рецензію на докторську дисертацію А. Делевої на тему «Прабългарски заемки в старобългарские език», що була присвячена механізму мовної адаптації. На думку О. Прицака, ця праця є важливою не лише для болгарознавців, але також для алтайстів та тюркологів, адже багато елементів прабългарської мови свідчать про їхнє алтайське походження. Обґрунтовував він це тим, що давні болгари ще до своєї осілості очолювали одну із «Степових імперій». Як всі імперії, більш ранні та більш пізні, Прабългарська імперія включала в себе різні етноси, між якими були іранські (Наукова бібліотека НАУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 373: 1).

Але все ж таки О. Прицак вбачав із дисертації, що основою прабългарської мови була алтайська, яка є близькою до сучасної чуваської мови. Він констатував той факт, що, на жаль, до сих пір не відкриті прабългарські довгі тексти, які б допомогли вирішити вказану проблему. Водночас О. Прицак зазначив, що до нас повністю дійшли три короткі давньобългарські написи та декілька фрагментів. Усі вони написані грецькою абеткою. Перший з них – це напис із Преслава. А. Делева використала цей текст у свої дисертації, втім не зазначила його у списку джерел. Рецензент зауважив, що, на жаль, другий та третій написи залишилися без її уваги (Наукова бібліотека НАУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 373: 2).

Свої зауваження до дисертації О. Прицак побудував з точки зору алтайської та турецької філології. Серед позитивних моментів він відзначив те, що в дисертації А. Делевої було акумульовано увесь наявний і водночас важкодоступний на той момент матеріал щодо прабългарської мови. До структури дисертації увійшли вступ, дві теоретичні глави та словник. Центр уваги дисертантки був зосереджений на реконструкції двостороннього механізму адаптації у середовищі двомовності. Цими двома мовами були: алтайська прабългарська та слов'янська давньобългарська. Друга глава дисертації присвячена граматичному аналізу: фонетиці (адаптація прабългарських запозичень у давньобългарській мові), морфології, словотворенню та семантиці. О. Прицак не став коментувати цю главу, тому що вважав

це прерогативою болгаристів-славистів (Наукова бібліотека НАУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 373: 3).

До кола наукових зацікавлень О. Прицака також увійшла тема докторської дисертації Б. Кумекова: «Арабские источники по истории Кипчаков, Куманов и Кимаков VIII – нач. XIII вв.», на яку він написав відгук (Наукова бібліотека НАУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 374: 1). О. Прицак відзначив, що Б. Кумеков, досліджуючи джерела до своєї теми, користувався методами, розробленими М. Блоком в «Апології історії», а саме, що тексти говорять лише тоді, коли вмієш їх питати. М. Блок стояв біля витоків нового напрямку в історичній науці, що виник у Франції наприкінці 1920-х років, – школи «Анналів». Нові підходи до джерел, вироблені представниками цієї школи, передбачали поєднання звичних практик з методами інших наук – соціології, етнології, антропології, психології, географії. О. Прицак також зазначив, що дисертант застосував цілісний метод, який дав змогу охопити все коло ісламських джерел з теми, класифікувати їх за певними ознаками, встановити взаємозв'язок їхніх свідчень. Б. Кумеков приділив спеціальну увагу географічній та картографічній праці Аль-Ідрісі 1154 р. Це цінне джерело було до цього часу не досить досліджене. Він ідентифікував декілька географічних назв у цьому творі. Особливу увагу звернув дослідник на залежність праць Аль-Ідрісі від арабських переробок Птолемея, насамперед від праці Аль-Хорезмі. В історичному аспекті Б. Кумеков дослідив давньотюркські політичні структури у Прииртишші після падіння Тюркитського (742 р.) та Уйгурського каганатів (848 р.), з початку становлення Кимекського каганату, а потім його перехід у Кипчацький каганат на початку XI ст. Вони одразу потрапили у поле зору візантійських джерел під власною назвою, а також під назвою «половці» стали відомі давньоруським літописцям (Наукова бібліотека НАУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 374: 1).

У 1996 р. О. Прицак написав відгук на дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук М. Авайві «Сирия, Палестина и Византийская империя накануне и во время арабских завоеваний». Дисертація присвячена одному з найважливіших періодів світової історії, який поклав початок процесу, що призвів до появи ісламської політичної культури, системи адміністрації та утворення нових економічних та правових норм. Так, за словами рецензента, постала нова ісламська цивілізація (Наукова бібліотека НАУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 370: 1).

Якщо говорити про проблему вибору форми рецензії, то, як зазначає О. Ясь, рішення щодо

цього питання приймає для себе кожен дослідник. Так, одним із різновидів рецензії є рецензійні нотатки, що являють собою невеликі замітки, що зазвичай друкуються на перших чи останніх сторінках часописів (Ясь, 2007: 107). З бібліографічних списків О. Пріцака можна побачити, що подібні рецензії мали місце в його творчості. Зокрема, свої огляди він публікував на сторінках часопису «Ural-Altäische Jahrbücher».

Щодо власне рецензій О. Ясь підкреслив, що неодмінним атрибутом жанру є критичний розгляд студії, її основних ідей та проблем, мають різний обсяг: від двох–трьох до кількох десятків сторінок. Своєю чергою критичний огляд складається з низки традиційних елементів (Ясь, 2007: 109). Спробуємо поглянути на рецензії О. Пріцака з точки зору наявності в них цих складових елементів.

1) Базова бібліографічна інформація (вихідні дані рецензованої праці) – наявна в усіх обраних нами для дослідження текстах.

2) Підкреслення новизни й оригінальності ідей, повноти висвітлення проблеми – присутнє в низці рецензій. В оцінці дисертації В. Потульницького, про яку йшлося вище, О. Пріцак відзначив, що обрана тема є новизною у вітчизняній науці (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 375: 1). Про дисертацію Т. Приходько, також згадану нами раніше, він писав, що вона була першою з цієї галузі в українській науці (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 376: 1). У рецензії на докторську дисертацію В. Сергійчука «Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст.» О. Пріцак зазначив, що праця є новаторською і потребувала для свого написання зібрати й описати з порозкиданого матеріалу всі факти та аспекти досліджуваної теми, адже дисертант не мав можливості досліджувати один суцільний архівний матеріал. О. Пріцак зазначив, що в дисертації є чимало цитат та декларативних висловів, автор не раз посилався на газетні та наукові публікації, до того ж не завжди застосовує аналітичний метод дослідження. Проте рецензент відзначив, що з різних джерел дисертанту все ж таки вдалося зібрати багатий та оригінальний фактичний матеріал (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 377: 1).

Даючи оцінку дисертації Б. Кумекова у своєму відгуку, О. Пріцак відзначив високий рівень наукового твору та його наукову новизну. Серед зауважень до дисертації О. Пріцак відзначив те, що Б. Кумеков залишив без уваги великий ланцюговий рух народів, що був описаний Аль-Марвазі близько 1120 р., який відбувся приблизно у середині XI ст. Ця ланцюгова реакція виглядала таким

чином: Кун-и, переслідувані більш сильним, ніж вони, народом Кай, зайняли територію народу Шарі, а ті, своєю чергою, перейшли на територію туркменів, які тепер відійшли на землі гузів, останні перейшли на землі печенігів поблизу «Вірменського» моря – озера Севан (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 374: 1-2).

О. Пріцак наполегливо наголошував на оригінальності дисертаційного дослідження Л. Пріцак «The Basic International Treaties of Bohdan Khmelnytskyj (1648–1657)», відгук на яке він написав як її науковий керівник. Було підкреслено, що автор всебічно проаналізувала договори Б. Хмельницького та документи, безпосередньо пов'язані з ними. О. Пріцак зазначив, що таким чином вона виявила ментальність наших предків, які жили і діяли у XVII ст. На його переконання, Л. Пріцак довела, що формулювання Б. Хмельницького свого відношення до царя як піддатися «під високу руку», а не як в Московському царстві хотіли «під руку», мало глибокий сенс. «Під високу руку» тоді означало прийняти протекторат, а «під руку» означало підданство (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 384: 18).

3) Впровадження в науковий обіг новітнього фактографічного матеріалу (неопублікованих архівних джерел), методика його опрацювання – елемент присутній у рецензіях. Зокрема, рецензуючи уже згадану вище дисертацію В. Сергійчука, О. Пріцак акцентував увагу на введенні до наукового обігу нових джерел, які були зібрані автором з різних архівів (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 377: 1). Щодо дисертації Т. Сидорчук він писав у своєму відгуку, що вона використала архівні матеріали установ України, Австрії та Чехії, крім того, дисертантка використала багаті збірки друківаних матеріалів у бібліотеках Відня, Праги та Львова (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 378: 1). О. Пріцак у відгуку на дисертацію Б. Гуменюка «Проблеми подолання «відсталості» колишніми колоніальними країнами» на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук зазначив, що дослідження виконане на базі великого джерельного матеріалу, що у більшості складався із праць, написаних західноєвропейськими мовами, який Б. Гуменюк опрацював у порівняльній площині причини відсталості країн Азії, Африки та Південної Америки (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 372: 1).

4) Наявність джерельної бази і структурованість роботи – елемент присутній у проаналізованих рецензіях/відгуках. Зокрема, О. Пріцак під час написання відгуку на дисертацію Т. Сидор-

чук подав короткий огляд структури дисертації, що вона складається зі вступу, чотирьох розділів та висновку. А далі охарактеризував наповнення кожного розділу тексту таким чином. У першому розділі йдеться про те, як Відень протягом ХІХ століття став осередком українського громадсько-політичного та культурного життя, зокрема після 1861 р., коли Австрія стала конституційною монархією (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 378:1). У розділі II подані основні етапи української еміграції в першій половині ХХ століття; розділ III знайомить читачів із діяльністю українських культурно-громадських товариств і організацій в Австрії (1919–1925), а розділ IV присвячений основним напрямам культурно-освітньої діяльності української інтелігенції в еміграції у Відні. Розділ V описує науково-викладацьку роботу у створених емігрантами установах (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 378: 2).

Подібним чином О. Прицак коротко охарактеризував та дав оцінку структурі дисертації М. Авайві, основна частина якої складається із трьох розділів. У першому показані причини занепаду Візантії після правління Юстиніана I у перших десятиліттях VII ст. Другий розділ змальовує внутрішньополітичну ситуацію у сасанідському Ірані того часу та концентрує увагу на візантійсько-іранських воєнних діях з перспективи Сирії та Палестини. У третьому розділі дисертант дослідив арабсько-мусульманські завоювання Сирії та Палестини. Основними джерелами для вивчення цієї проблематики стали середньовічні арабські хроніки (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 370: 2). О. Прицак відзначив гарний підбір джерел, якими користувався автор дисертації. Вони були написані грецькою, сирійською, арабською та вірменськими мовами. Водночас рецензент зауважив, що головна тема дисертації не є новою, але дисертанту вдалося привнести в неї нові аспекти дослідження, а саме про внутрішні конфлікти у Візантійській імперії: суспільні, економічні та релігійні, які довели до ослаблення держави. М. Авайві вперше послідовно вивчив усі наявні сирійські (у перекладах) та арабські джерела і окреслив роль Сирії та Палестини у тогочасній міжнародній ситуації (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 370: 2).

У відгуку на дисертацію Б. Гудзяка «Криза і реформа: Царгородський патріархат, Київська митрополія і генеза Берестейської унії» О. Прицак відзначив, що автор дисертації виявив прекрасне знання багатомовних джерел, а також наукової літератури, написаної італійською мовою, і подав

у 13 розділах своє вирішення основних проблем. О. Прицак звернув увагу, що кожен розділ добре сконструйований і цілісно передає основи дуже складної досліджуваної епохи (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 371: 4). При цьому Б. Гудзяк подав проблеми кризи і реформи Київської митрополії XVI ст. на тлі інтелектуального розвитку у Східній та Західній Європі у дуже врівноваженому викладі (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 371: 5).

О. Прицак у відгуку на дисертацію Б. Гумєнюка, що присвячена історії постколоніальних країн, характеризує її структуру, зазначив, що вона складається зі вступу, чотирьох розділів: «Категорія відсталості в процесі історичного розвитку колишніх колоніальних країн»; «Особливості подолання відсталості різними групами постколоніальних суспільств»; «Співробітництво периферійних країн як одна із передумов подолання відсталості»; «Внесок ООН в теорію і практику подолання відсталості колишніми колоніальними країнами», висновків, приміток та бібліографії (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 372: 1).

5) Типо-видові та жанрові особливості – серед проаналізованих нами рецензійних творів О. Прицака не було виявлено цього елемента.

6) Стиль і характер викладу – не виявлено серед опрацьованого матеріалу.

7) Порівняння з попередніми виданнями та іншими працями автора з цієї проблематики – присутнє у деяких текстах. Починаючи свій відгук на дисертацію Б. Кумєкова, О. Прицак коротко охарактеризував науковий доробок Б. Кумєкова з обраної тематики. Зокрема, він зазначив, що дисертант у 1968 р. вперше виступив зі своєю працею «Кимаки по ал-Идриси», потім ним було опубліковано дві книги: «Государство Кимаков IX – XI вв. по арабским источникам» (1972) та «Арабские и персидские источники по истории Кипчаков VIII – XIII вв.» (1987), і, крім того, більше 40 досліджень та узагальнених робіт, присвячених історії та середньовічній географії племінних союзів та держав трьох тюркських груп – Кимаків, Кипчаків та Куманів (Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 374: 1).

Окрім вищенаведених елементів, у рецензіях розглядається й низка інших характеристик. Структура, як правило, довільна. Як наголошує О. Ясь, зазначені структурні елементи можуть подаватися у різній послідовності, а деякі взагалі можуть бути відсутні (Ясь, 2007: 110).

Висновки. Отже, виходячи з вищенаведеного, можемо зробити висновок, що твори

рецензійного жанру посідають вагоме місце у науковому доробку О. Пріцака. На основі його бібліографічних списків вдалося встановити, що їх нараховується значна кількість. Серед видів були визначені рецензії, огляди, відгуки. За тематикою були виявлені рецензії/огляди/відгуки на твори з історії України доби Середньовіччя, доби козаччини; історії кочових народів Азії; східного мовознавства; загальної лінгвістики; політичної та культурної історії. Зазначимо, що рецензійні

твори О. Пріцака відповідають традиційним канонам написання праць подібного жанру і містять усі характерні для нього елементи. Рецензії О. Пріцака надзвичайно інформативні, адже містять значну кількість фактичного матеріалу, власні погляди історика на проблеми, що висвітлюються у рецензованому ним творі. Рецензії О. Пріцака демонструють чудову обізнаність його з джерелами з української історії та орієнталістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 370.
2. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 371.
3. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 372.
4. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 373.
5. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 374.
6. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 375.
7. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 376.
8. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 377.
9. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 378.
10. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 380.
11. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 381.
12. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 382.
13. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 383.
14. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 384.
15. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 385.
16. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1, Спр. 386.
17. Пріцак О. Мій шлях історика. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ–Кембрідж, 1991. С. 62–78.
18. Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. Україна модерна. 2007. Ч. 12/1. С. 97–128.

REFERENCES

1. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 370. [in Ukrainian].
2. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 371. [in Ukrainian].
3. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 372. [in Ukrainian].
4. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 373. [in Ukrainian].
5. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 374. [in Ukrainian].
6. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 375. [in Ukrainian].
7. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 376. [in Ukrainian].
8. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 377. [in Ukrainian].
9. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 378. [in Ukrainian].
10. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 380. [in Ukrainian].
11. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 381. [in Ukrainian].
12. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 382. [in Ukrainian].
13. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 383. [in Ukrainian].
14. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 384. [in Ukrainian].
15. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 385. [in Ukrainian].
16. Naukova biblioteka NaUKMA. F. 10. Op. 1, Spr. 386. [in Ukrainian].
17. Pritsak, O. My shlyakh istoryka [My historian's way]. Istoriosofiya ta istoriografiya Mykhayla Hrushevs'koho. Kyiv–Kembrydzh, 1991. P. 62–78. [in Ukrainian].
18. Yas' O. Retsenziya u naukoviy tvorchosti istoryka: problemy riznovydiv ta funktsional'noho pryznachennya [Review of the historian's scientific work: problems of varieties and functional purpose]. Ukraine is modern. 2007. Ch. 12/1. P. 97–128. [in Ukrainian].